

и множить такие положительные качества, как стремление к образованию, трудолюбию, глубокой мысли, умеренности, благожелательности [5].

Великий мыслитель Абай, подчеркивая роль воспитания в росте и развитии человека, в своем 19-м слове писал: «Дитя человеческое не рождается на свет разумным. Только слушая, созерцая, пробуя все на ощупь и на вкус, оно начинает познавать разницу между хорошим и плохим. Чем больше видит и слышит дитя, тем больше узнает». Таким образом, он доказывает, что учение совершенствует ум.

Абаю не нравится негативное мнение о том, что «врожденный характер нельзя изменить», и делает вывод, что характер человека меняется на протяжении жизни, и претерпевает изменения в зависимости от окружающих его обстоятельств и проявляется через его поступки [6]. Типы человеческого характера рассматриваются с точки зрения морали, нравственности, веры и классифицируются на хорошие и плохие.

К положительным чертам характера Абай относит честность, спокойствие, любопытность, независимость и твердость, а к отрицательным чертам – бесстыдство, наглость, хвастовство, хитрость, жестокость. «Если ты сам хочешь быть в ряду разумных, – писал Абай, – то раз в день или раз в неделю, или хоть раз в месяц давай сам себе отчет, как ты за это время вел себя в жизни».

Великий поэт призывал молодежь обучиться определенному ремеслу, заниматься полезным трудом, зарабатывать деньги честным трудом:

Әсемпаз болма әрнеге
Өнерпаз болсаң, әркалан
Сен де бір кірпіш дүниеге
Кетігін тап та, бар қалан,

Будь разборчив в пути своем;
Если ты талантлив — гордись
И надежным лишь кирпичом
В стену строящуюся ложись.

Его слова «И ты словно кирпич в мире этом, найди свое место в нем» стали афоризмом.

Несомненно, что честный труд и добросовестность, которые привел в пример Абай, очень важны в любом обществе, это основа жизни, способная избавить человека от трудностей, непреложный закон жизни, цель, светлая звезда, которая ведет молодежь вперед.

Основная задача педагогов на сегодняшний день состоит в том, чтобы впитать в сознание молодого поколения мир полный философских идей такого великого человека, расширить его мышление. Поэтому, как сказал наш уважаемый Президент, я считаю, продолжение пути, проложенного великими мыслителями, учеными и их последователями, и крепление золотого моста дружбы является большой ответственностью, поставленной перед современной интеллигенцией.

С сегодняшнего дня перед учеными обеих стран стоит задача перевести произведения великих поэтов и писателей на два языка, сделать их понятными и доступными для будущих поколений. Эти работы на некоторое время приостановились. Поэтому я думаю, что если главы государств поддержат и дадут возможность молодым ученым обратить особое внимание на вопросы перевода, и если знания молодых ученых будут правильно использованы, то это откроет путь к очень большим проектам. Это, безусловно, укрепит родственные отношения и станет отличной инициативой.

Литература

1. Quttimuratova I. The influence of the karakalpak language on the speech of Kazakhs of Karakalpakstan // Norwegian Journal of Development of the International Science. 2021. №. 73-2. - P. 39-40.
2. Quttimuratova I., Mambetkerimov G. Overview of toponymic names in Kungrat district // Norwegian Journal of Development of the International Science. 2021. №. 74-2. -P. 46-48.
3. Quttimuratova I., Mambetkerimov G. Onomastic term of Kungrat district of Karakalpakstan //Norwegian Journal of Development of the International Science. 2021. №. 74-2. –P. 43-45.
4. Quttimuratova I. Lingua-geographical study of the lexical dialectology of the kazakhs in the Republic of Karakalpakstan. // Theoretical & Applied Science. 2019.№. 12. -C. 674-677.
5. Kuttimuratova I. Kazakh dialect in Muinak and Kungrad regions of Karakalpakstan. //boshqaruv va etika qoidalari onlayn ilmiy jurnali. 2023. T. 3. №. 2. -P. 368-373.
6. Куттымуратова И.А. Изучение лексики казахского говора Кунградского района в лингвогеографическом аспекте //Вестник Челябинского государственного университета. 2011. №. 13. -С. 84-86.

РЕЗЮМЕ. Maqolada qozoq xalqining buyuk mutafakkiri Abay Kunanbaev ijodi haqida yozilgan. Uning falsafiy qarashlarini dunyo tamadduni o'rganadi. Uning ijodi jahonning bir nechta xorijiy tillariga o'g'irilgan. O'zbekiston va O'rta Osiyo maktablarida uning ijodi o'qitiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье обсуждается о творчестве великого мыслителя Абая Кунанбаева. Абай Кунанбаев великий мыслитель казахского народа. Его философские взгляды изучает весь мир. Его произведения переведены на несколько языков мира. Его произведения преподаются в школах Узбекистана и Средней Азии.

SUMMARY. The article deals with the work of the great thinker Abay Kunanbayev. Abai Kunanbayev is a great thinker of the Kazakh people. His philosophical views are studied by the whole world. His works have been translated into several languages of the world. His works are taught in schools in Uzbekistan and Central Asia.

И.ЮСУПОВ ЛИРИКАЛАРЫНДА ПЕРИФРАЗЛАРДЫҢ ОБРАЗ ЖАСАҰДАҒЫ ХЫЗМЕТІ

Г.Өтепбергенова – ассистент оқытушы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәдениет институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: И.Юсупов лирикалари, перифраза, перифраза турлари.

Ключевые слова: лирика И.Юсупова, перифразы, виды перифразов.

Key words: I.Yusupov's lyrics, periphrasis, types of periphrasis.

Қайта атау ямаса илимий тил менен айтканда перифраза усылы – поэтикалық көркемлеу құралларының ишінде экспрессивлік тәсіри күшлі болып, көркем әдебиетте, публицистикада хәм шешенлік сөз (ораторлық) өнерінде кең қолланылатұғын троптың бир түрі.

Перифраза – грек тилинен алынған болып «сөздің көрки» («украшение речи») деген мәніни аңлатады. Ол тилдің айқынлығын, анықлығын, көркем образлы-

лығын хәм ықшамлылығын тәміинлейтуғын лексикалық бирлік ямаса көркемлеу құралларының бири. Сөзлерди перифразалық усылда қолланыу бир нәрсениң ямаса кубылыстың аталыуын, оның өзине сүйене отырып, басқа астарлы мәніде сүүретлеу болып табылады. Перифраза теориясы бойынша А.Р.Обердорфер, И.А.Аникина, Д.П.Вовчок, А.А.Брагина, И.З.Ильина, И.Л.Раппашите, Г.С.Розанова, С.Я.Макарова,

Н.Н.Романовская, В.П.Уткина, Н.Н.Иванова,
А.Д.Григорьевна, Л.Н.Синельникова, О.С.Юрченко,
Б.В.Томашевский, П.Р.Гольперин, А.И.Ефимов,
А.А.Потебня, М.В.Ломоносов, К.Сулайманов,
К.А.Турсынқұлова, Т.Қоңыров, З.Қобдолов,
Р.Сыздыкова хәм т.б. изертлеген.

Бул илимпазлардың ишинде М.В.Ломоносов «перифрастикалық тиркести зат аталыуының орнына қайталамаушылыққа умтылуы үшін қолланады деген де оның көркем образлылығы қасиетине итибар қаратпаған. В.И.Харчиев болса перифразаны эпитетке жақынлығын, айырым эпитеттердің перифрастикалық уғымға ауысуын билдирип өткен. И.А.Аникина, Д.П.Вовчок, А.А.Брагина, И.З.Ильина, Г.С.Розановалар мийнетлерінде «метафоралық перифраза» термині ислетиле баспаған. Булардың изертлеулерінде көркем әдебияттағы индивидуаллық метафорадан перефразалық метафораның айырмашылығы көрсетилип өтилген. Б.В.Томашевскийдің мийнетлерінде перифразаның қасиеттери, түрлери бөлип көрсетиледи. Оның бул ойын П.Р. Гальперин раўажландыра отырып перифразаның логикалық, метафоралық хәм метонимиялық деп 3 түрге бөлип көрсетеди. А.И.Ефимов мийнетлерінде перифразаны образлы синоним деп қаралады [1:22].

Қулласы, перифраза теориясы бойынша хәр бир илимпаздың илимий мийнетлерінде хәр қыйлы концепцияларды ушыратамыз. Мине, усы илимпазлардың мийнетлеріндеги илимий концепцияларына сүйене отырып, өзимиздің көзқарасымызды билдиреміз. Перифраза - дегенимиз затты, процессти, кубылысты өз аты менен атамай, басқаша атау хәм соның тийкарында сол заттың, процесстин, кубылыстың ең тийкаргы бир қасиеттин қоллана отырып, образлы түрде сыпатлау болып табылады.

И.Юсупов лирикаларында қолланылған перифразалар саны жағынан да, көркем образлылығы жағынан да өзгешеленип турады. Оның дөретиушилигинде перифразалардың жеке авторлық-стиллик түрлери де улыўма халықлық тилге тән болған перифразалар да қолланылады.

Қазақ филологиясында перифраза мәселеси бойынша изертлеген Г.Үсенбаеваның «Перифразаның тиллик тәбияты» деп аталған кандидатлық диссертациясында перифразаның тиллик тәбиятын ашыўға умтылып, перифразаның метафоралық, метонимиялық, синекдохалық, эвфемистлик, синонимлик түрлери бар екенлигин айтып, оларды классификациялап, жасалыў жоллары менен көркем образлылық тәреплерине тоқтаған [2:214]. Солай етип, перифразаның метафоралық, метонимиялық, синекдохалық хәм эвфемистлик түрлери бар екенлигин аңлауға болады. Биз де усы усыл менен И.Юсупов лирикасында ислетилген перифразаларды қайта атау (перифразалық) хәм ауысу (метафоралық, метонимиялық, синекдохалық, эвфемистлик) усыллары менен қоспақ троплық мәни жүкленгенин анықлап метафоралық перифраза, метонимиялық перифраза, синекдохалық перифраза хәм эвфемистлик перифраза деп 4 киши топарға бөлип үйрениўди мақсет еттик:

1. *Метафоралық перифраза.* Метафоралық перифразалар көркем шығармаларда, ауызеки сөйлеуде хәм фольклорлық шығармаларда да кеңнен қолланылады. Көпшилик жағдайларда перифраза менен метафора бир-бирине байланыссыз болып, гей жағдайларда бир-бирине жүйи билинбестей қарысып кетеди. Бундай жағдайларда буларды бир-биринен айырып көрсетиў қыйынға түседі. Бул кубылыс еки ямаса бир неше компонентли метафораларға тийисли. Бирақ, метафора менен перифразаны бир деп қарауға болмайды. Метафораның ең баслы белгилери ауыспалы, образлы түрде ой-пикирди көркемлеп жеткерип бериўинде көринсе, ал перифразада сол

кубылысты яки предметти ауыспалылық метафоризациялық усыл менен қайта атау көзге тасланады. Демек, предмет яки кубылыс метафоралық хәм перифразалық усыллардың биригиуинен жасалады. Метафоралық перифраза хәр түрли жоллар менен жасалады. Предметтиң яки кубылыстың түр-түсине, материалына, сыртқы келбетине хәм т.б. белгилерине қарай (паровоз – *от арба*, қар – *ақ көрпе*, пахта – *ақ алтын*, нефть – *қара алтын* хәм т.б.)

Мысалы:

Сизди көрсем, бир күш тасып бойыма,
Жаслық селлерине сайдай толаман [4:5]
Қосық тартқан кәрұан жолымыздағы,
Көш басындағы барар *қызыл нарысыз*. [4:5]
Ырыс қазаны – теңизимизди,
Күпә-күндиз – урлатқан елмиз. [4:316]
Теңизди *терис қайтқан заманлар* куртты,
Хеш ким емес, оны адамлар курты. [4:320]
Ақ алтыннан таўдай қырман питкенде,
Оны *жат кәрұанлар* алып кеткенде. [4:322]
Шайынды бере бер атаханларға,
Қуй бизге бир уртлам *ышқы шарабын*. [4:322]
Дәхмет дегишлери, ғыйбат селлери,
Жуып кеталмады излеринди. [4:329]
Шонтық жигит атқа минсе,
Өз атасын «жорам» десер. [4:336]
Сум пәлектің гәрдишине,
Бас шайқап заман исине. [4:337]

Шайырдың бул қосық қатарларындағы «жаслық селлери», «қызыл нар», «ырыс қазаны», «терис қайтқан заманлар», «ақ алтын», «жат кәрұанлар», «ышқы шарабы», «дәхмет дегиши», «ғыйбат селлери», «шонтық жигит», «сум пәлек» сыяқлы сөз тиркеслерин метафоралық перифразалар деп ойлаймыз. Себеби, метафоризациялық усыл менен қайта аталып перифраза болып турғанына гүман жоқ. Шайыр лирикасында бундай метафоралық перифразаға көптеп мысал келтире бериў мүмкин. Мысалларда алынған «жаслық селлери» метафоралық перифразаға дыққат аударайық. Инсан баласының жаслық дәуири қызықлы, отлы, толып-тасып жүриуі, ғайратлылығы, жигерлиги, сулыұлылығы хәм т.б. жас организмге тән болған кубылыстарды селге (күшли жауынға, тасқынға) мегзетиуі хәм лирикалық қахарманның кәсіплеслери, қәлемлеслерин көргенде, ушырасқандағы халатын жаслық селлер менен қайта аталыуы метафоралық перифраза болып табылады. Буннан соңғы қатарларда шайырдың Николай Тихоновқа арнаған «Гүрген дәрьялар жол берер сизге» қосығында ислетилген «қызыл нар» метафоралық перифразасын көриўге болады. Шайыр қосықта Николай Тихоновты «Көш басында барар қызыл нарысыз» дегенде биз поэзия тараўында жол баслаушысы сыпатында «қызыл нар» метафоралық перифразасы менен ауыспалы түрде қайта атап тур. Буннан соңғы мысалларда да усы тақлетте талқылауға болады. Бул мысалларда метафоризациялық усыл менен жасалған перифразалар. Әлбетте, шайыр усы метафоралық перифразаларды ислетиу арқалы шығармалардың көркем образлылығын тәмийинлеуіге ерискен.

2. *Метонимиялық перифразалар.* Метафора менен метонимия өз-ара бир-бирине ұқсас келеді. Бирақ бул екеуи бир кубылыс дегенди аңлатпайды. Сөздің метонимиялық мәнісін көркем шығармаларда сийрек, ауызеки сөйлеу тилинде көбирек ушырасады. Мысалы, «жақында үйимди көширип әкелдим» дегенде, үй дегенди анығырақ айтсақ, үй ишин көширип әкелиу болып табылады. Усы мысалға қарап, предмет хәм кубылыстар кеңісиктеги өз-ара байланыслығында, орынлық қарым-қатнасына иргелес-шегарасына қарай бириниң орнына екіншиси, яғнай бири екіншисиниң

атауы менен аталып кетеди. Метонимияда метафорадағы сыяқлы затлардың өз-ара уқсаслығы емес, ол затлардың орын өзгешелігі, өз-ара қатнасылығы, байланысылығы түсинилиуі тийіс. Метафоралық мәни менен метонимиялық перифразаның ең баслы айырмашылығы мине, усында болып табылады.

Метонимия грек тилинің («переименование») «атын өзгертуі», «қайта атау» деген сөзіннен жасалған. Соның менен бир предметтің ямаса қубылыстың аталыуының екінші предметке ямаса қубылысқа олардың предметлердің ямаса қубылыстардың өз-ара иргелес-шегаралығы тийкарында атау болып ауысыуы хәм усыған орай сөздің ауыспалы мәниде жумсалыуы метонимия деп аталады. Ал сөзді басқа сөз бенен атау да перифраза. Демек, метонимия менен перифразаның да бир-бирине жүйи билинбестей жақынлығы, уқсаслығы бар. Сөз тиркесинің қайта аталыуы перифраза болады, соннан барып метонимияға ауысады. Бул хаққында Б.В.Томашевскийдің «Стилистика и стихосложение» деп аталған мийнетінде «когда развивают метонимию, получается то, что носит название перифраз (от греческого слова *periphrazo* – пересказ)» [3:234]- деп атап өтеди.

Мысалы:

Таянса аналар бесик таянсын,
Балдақ таянғанлар бийшара болар. [4:310]

Заң-закон пияда қалып,
Бәндиргиде турады екен. [4:311]

Сөз бар «сақланғанды сақларман» деген,
Бәрин илажлайды дени сау адам. [4:342]

Бул қосық қатарларында «балдақ таянғанлар», «заң-закон», «сақланғанды» сыяқлы метонимиялық перифразаларды қолланылған. Мысалларда көринип турғанындай айтылар ой-пикирди тиккелей өз атлары менен атамай, оны ауыспалы мәниде көркемлеп, образлылық пенен ислетилген. «Заң-закон пияда қалып, бәндиргиде турады екен» дегенде «Заң-закон» метонимиялық перифразада нызамлы жол менен жүрген, қылмыс, паракорлық, жырып жеу менен шуғылланбайтуғын хадал инсан түсиниледи.

3. *Синекдохалық перифразалар.* И.Юсупов лирикаларында синекдохалық перифразалар да ушырасады. Сөзлердің ауыспалы мәниде қолланылатуғын поэтикалық қубылыстардың айрықша түрлеринің бири – синекдохалар. Пүтиннің орнына бөлшеги, көпликтің орнына бирликти, үлкеннің орнына кишисинің қолланылуының тийкарында сөз мәнисинің ауысыуы синекдоха деп аталады. Синекдоха қолланылуы сферасына қарай метонимиялық

қубылысқа оғада жақын. Сонлықтан да, айырым изертлеушілердің мийнетлерінде синекдоханы метонимияның айрықша түри деп де таныушылар бар. Негизінде метонимия менен синекдоханы өз-ара өзгешеліклерине қарай ажыратқан дурыс. Метафора менен метонимия сыяқлы синекдоха да көркем шығармаларда образлылықты, көркемликте тәмиинлеуші поэтикалық қураллардың бири. Солай етип, шығармада синекдоха перифраза менен қоспак мәни жүклеп синекдохалы перифраза болып келетуғынлығы да мәлим.

Мысалы:

Базда мыйық тартса қаймақ еринлер,
Қайнағанның мурты жыбырлап кетти. [4:15]

Ғарры шопан үйін жықты да,
Кабинаға отырды енди,

Қос бурымын қойнына тықты да,
Қызы жүктің үстине минди. [4:24]

Шайырдың қосық қатарларында қолланылған «қаймақ еринлер», «қос бурым» синекдохалы перифразалары қолланылған. Бунда «қаймақ еринлер» дегенде сулуы қызлар, «қос бурым» дегенде шопанның хаялы түсинилип тур. Перифразалық қайта атау пүтиннің орнына бөлшеги алынып синекдохалы перифраза ислетилген. Демек, усы поэтикалық усыл менен шайыр шығарманың эстетикалық тәсиршенділігі хәм көркем образылығына ересе алған.

4. *Эвфемистлик перифразалар.* Эвфемизм термини тил илиминде семасиология мәселелерине байланыссы қолланылады. Эвфемизм грек тилинде – *eupho* – «сыпайы сөйлеймен» деген мәниге жақын. Эвфемизм хәр бир тилдің сөзлик курамында ушырасады. Олар тиллик әдепликти, мәдениетлі сөйлеуді билдиреди. Эвфемизмге турпайы сөзлерди сыпайылап, сыйдамлап сөйлеу де жатады. Бундай сөзлер айрықша эмоционаллық мәниге ийе болады. Айырым эвфемистлик сөзлер перифразалық усылда да қолланылуы мүмкин. Эвфемистлик перифразаның қолланылуы максети менен атқаратуғын хызмети айрықша. Мысалы:

Қалдырып, көз жумған әрманлы ана,
Билсе еди өгей шеше қорлығын! [4:265]

Гүлlep қол шаппатлап қысыр сөзлерге,
Дәрьяны теңизден шөлге бурыппыз. [4:271]

Улыма алғанда И.Юсупов лирикаларында перифразалардың бир неше түрлерин көплеп келтире беріу мүмкин. Шайырдың поэтикалық дүньясында ислетилген перифразалар образ жасауда, көркемликте тәмиинлеудеги хәм эмоциональ-экспрессивлик хызмети менен айрықша әхмийетке ийе.

Әдебиетлар

1. Амандыкова Г. Қазақ көркем әдеби тіліндегі перифраздар. филол. ғыл. канд. дисс. автореф. – Алматы: 1999.
2. Үсенбаева Г. Перифраздардың тілдік табиғаты. – Алматы: “Санат”, 1996.
3. Томашевский Б.М. Стилистика и стихосложение. – Ленинград: “Учпедгиз”, 1959.
4. Юсупов И. Таңламалы шығармалары, II том. – Нөкис: «Билим», 2018.

РЕЗЮМЕ. Мақолада бадий воситаларнинг алохида тури – перифразалар бүйича мулоҳазалар баён этилади. Бунда хорижий олимларнинг перифраза назарияси бүйича қарашлари ҳисобга олинади. Шоир И.Юсупов ижодидаги перифразанинг турлари ва унинг поэтик образ, эмоциональ-экспрессивлик хизмати ҳақида сўз этилади.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены рассуждения к особому виду художественных средств – перифразам. Также учитываются теоретические взгляды зарубежных ученых на теорию перифразы. Обсуждаются виды перифраз в творчестве поэта И.Юсупова и его поэтический образ эмоционально-выразительная служба.

SUMMARY. The article presents comments on a special type of artistic means, periphrasis. There is taken into account theoretical views of foreign scientists on the theory of periphrasis. The types of periphrasis are discussed in the work of the poet I. Yusupov and its poetic image, emotional-expressive service